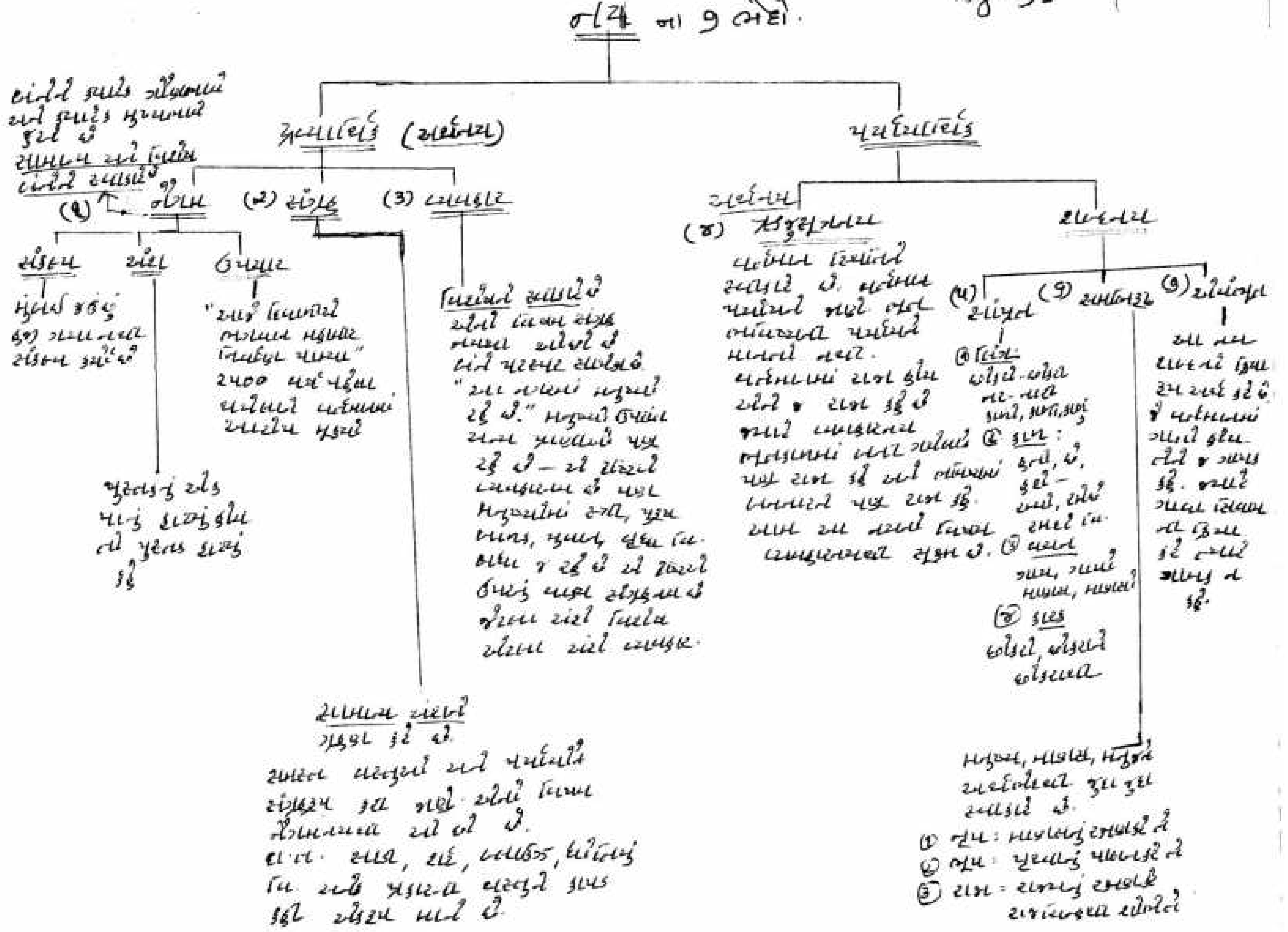

પહેલા અધ્યાયમાં સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન ઉપર પૂ. ઉમાસ્વાતિજીએ આઠ સૂત્રો. જ્ઞાનને વિશેષ પ્રકારે સમજવા પ્રમાણ અને નયની વાત કરી. ચારિત્ર સમજાવતા પહેલા સાત તત્ત્વો વિષે વિસ્તારથી વાત કરવા માંગે છે.

બીજા અધ્યાયમાં 'જીવ' તત્ત્વ ઉપર ચર્ચા છે. જીવના ભાવો, ઈન્દ્રિયો અને તેના વિષયો, સંસારી અને સિદ્ધના જીવની ગતિ, જન્મના પ્રકારો, શરીરના જુદા જુદા ભેદો તથા આયુષ્યના ભેદ વગેરે ઉપર ચર્ચા કરી.

બીજા અધ્યાયની પૂર્વભૂમિકા રૂપે "કર્મ" વિષે થોડુંક સમજી લઈએ.

પુદ્ગલ દ્રવ્ય એવું છે જેને વર્ણ, ગંધ, રસ, અને સ્પર્શ એમ ચાર ગુણો છે. અનંત પુદ્ગલોના સમૂહને વર્ગણા કહેવાય છે. વર્ગણાઓના આઠ પ્રકાર છે જેને આમ ગણતરી કરી શકે છે.

(૧) ઔદારિક વર્ગણા (૨) વૈક્રિય વર્ગણા (૩) આહારક વર્ગણા
(૪) તૈજસ વર્ગણા (૫) ભાષા વર્ગણા (૬) શ્વાસોશ્વાસ વર્ગણા
(૭) મનોવર્ગણા અને (૮) કાર્મણવર્ગણા

આપણું શરીર બનવામાં ઔદારિક વર્ગણા ઉપયોગી છે. તેજ રીતે વૈક્રિય અને આહારક શરીરની રચનામાં વૈક્રિય અને આહારક વર્ગણા ઉપયોગી છે. શરીરની પાચન ક્રિયા કરનાર તૈજસ શરીરમાં તૈજસ વર્ગણા ઉપયોગી છે. છેલ્લી ચાર વર્ગણા અતિશય સૂક્ષ્મ છે અને ચક્ષુ અગોચર છે. બોલવામાં, શ્વાસ લેવા-મૂકવામાં, ચિંતન-મનનમાં અનુક્રમે ભાષા વર્ગણા, શ્વાસોશ્વાસ વર્ગણા અને મનોવર્ગણા નો ઉપયોગ આપણે કરીએ છીએ. આત્માની સાથે કર્મ રૂપે બંધાવાને યોગ્ય જે અતિ અતિ સૂક્ષ્મ અને અદૃશ્ય પુદ્ગલો છે તેને આઠમી કાર્મણ વર્ગણા કહેવાય છે.

કાર્મણ વર્ગણા (વિગેરે આઠેય વર્ગણા) ચૌદ રાજલોક પ્રમાણ સમસ્ત લોકાકાશમાં ઠાંસોઠાંસ ભરેલી છે. (આઠે આઠ વર્ગણા લોકાકાશમાં છે.)

દરેક જીવની પ્રવૃત્તિ અને વૃત્તિના કારણે આ કાર્મણ વર્ગણા આત્મા તરફ ખેંચાય છે અને તેની સાથે ઓતપ્રોત થઈ જાય છે. સાદી ભાષામાં કહીએ તો આત્મા કર્મબંધ કરે છે. એના મુખ્ય કારણો છે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય, અને મન, વચન, કાયાના યોગો. કર્મબંધની વિસ્તારથી ચર્ચા આ ગ્રંથમાં (આઠમા અધ્યાયમાં) આગળ આવશે. અત્યારે તો ભૂમિકા રૂપે આટલું સમજી લઈએ.

કર્મના મુખ્ય આઠ ભેદ છે અને પેટાભેદો ૧૫૮ છે.

(૧) જ્ઞાનાવરણીય (૨) દર્શનાવરણીય (૩) વેદનીય (૪) મોહનીય (૫) આયુષ્ય (૬) નામ (૭) ગોત્ર અને (૮) અંતરાય.

ફક્ત આયુષ્યકર્મ સિવાય બાકીના ૭ કર્મો જીવ સમયે સમયે બાંધે છે. આયુષ્યકર્મ (ભવમાં) ફક્ત એક જ વાર બંધાય છે. ઉપર જણાવેલા ૮ કર્મોમાં આપણી ચર્ચાનો મુખ્ય વિષય છે મોહનીય કર્મ:

✓ ૪ કર્મો ઘાતી છે જે આત્માના ગુણોનો ઘાત કરે છે. (૧) જ્ઞાનાવરણીય (૨) દર્શનાવરણીય (૩) મોહનીય અને (૪) અંતરાય.

બીજા ૪ કર્મો અઘાતી છે જે શરીર સાથે સંકળાયેલા છે. (૧) નામ (૨) ગોત્ર (૩) આયુષ્ય (૪) વેદનીય

(

મોહનીય કર્મના ૨૮ ભેદ છે.

મોહનીય કર્મ

- દર્શન મોહનીય (૩)
  - (૧) સમ્યક્ત્વ મોહનીય
  - (૨) મિશ્ર મોહનીય
  - (૩) મિથ્યાત્વ મોહનીય
- ચારિત્ર મોહનીય (૨૫)
  - કષાય મોહનીય (૧૬)
    - અનંતાનુબંધી ક્રોધ-માન-માયા-લોભ (અનંત સંસાર વધારે) સમકિત અટકે
    - અપ્રત્યાખ્યાની ક્રોધ-માન-માયા-લોભ (જીવનમાં પચ્ચક્ખાણ ન લેવા દે દેશવિરતિ ન આવે)
    - પ્રત્યાખ્યાની ક્રોધ-માન-માયા-લોભ (સર્વવિરતિ (દીક્ષા) ન લેવા દે)
    - સંજ્વલન ક્રોધ-માન-માયા-લોભ (સર્વવિરતિધર મુનિને પણ હોય યુક્ત રહે. કેવળજ્ઞાન ન લેવા દે)
  - નોકષાય મોહનીય (૯)
    - ૧, હાસ્ય
    - ૨, રતિ
    - ૩, અરતિ
    - ૪, ભય
    - ૫, શોક
    - ૬, જુગુપ્સા
    - ૭, સ્ત્રી વેદ
    - ૮, પુરુષવેદ
    - ૯, નપુંસક વેદ

    કષાયોને પ્રેરણા કે ઉત્તેજન આપે તે નોકષાય કહેવાય.

દર્શન સપ્તક: દર્શન મોહનીયના ત્રણ અને અનંતાનુબંધીના ચાર (ક્રોધ-માન-માયા-લોભ) મળીને ૭ પ્રકારના મોહનીયને દ. સપ્તક કહે છે. એના ઉપશમથી "ઉપશમ સમ્યક્ત્વ" અને ક્ષયથી "ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ" આવે. સ. મોહનીયને ઉદયમાં લાવીને ભોગવવાથી અને બાકીના ૬નો ઉપશમ કરવાથી "ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વ" પ્રાપ્ત થાય છે.

દર્શન મોહનીય અને ચારિત્ર મોહનીયનો સંક્ષેપમાં અર્થ:

- દર્શન મોહનીય: દર્શન એટલે શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ, પ્રીતિ. ભગવાને બતાવેલા જીવ, અજીવ વગેરે તત્ત્વો પ્રત્યે અતૂટ અને અડગ શ્રદ્ધા તે દર્શન અર્થાત સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. પરમાત્મા સર્વજ્ઞ અને વીતરાગ છે તેમણે જગતનું જે સ્વરૂપ જોયું છે તે આપણને બતાવ્યું છે. તેઓ પૂર્ણ જ્ઞાની અને વીતરાગી હોવાથી સંપૂર્ણ સત્ય છે એવી અડગ શ્રદ્ધા તે સમ્યગ દર્શન કહેવાય છે.

આ સમ્યગદર્શનમાં જે કર્મ મૂંઝવણ ઊભી કરે, શ્રદ્ધા ન થવા દે અથવા શ્રદ્ધામાં શંકા ઉત્પન્ન કરે તે દર્શનમોહનીય.

A મિથ્યાત્વ મોહનીય: જે કર્મ ધર્મ ઉપર (અગ્રહણ વાળી) શ્રદ્ધા - રૂચિ ન થવા દે, અરૂચિ જ ઉત્પન્ન કરે. સુદેવ, સુગુરૂ, અને સુધર્મ ગમે નહિ અને કુદેવ, કુગુરૂ અને કુધર્મ તરફ રાગ આકર્ષાય તે મિથ્યાત્વ મોહનીય

B મિશ્ર મોહનીય: જે કર્મના ઉદયથી ધર્મ ઉપર ન રૂચિ થાય અને ન અરૂચિ થાય, તટસ્થતા રહે તે મિશ્ર મોહનીય.

C સમ્યક્ત્વ મોહનીય: પ્રાપ્ત થયેલા સમ્યક્ત્વમાં જે કર્મ મૂંઝવણ ઉત્પન્ન કરે, બરાબર શ્રદ્ધા ન થવા દે, થયેલી શ્રદ્ધામાં શંકા-કાંક્ષા વગેરે અતિચારો ઉત્પન્ન કરે તે સમ્યક્ત્વ મોહનીય.

મિથ્યાત્વ અને મિશ્ર મોહનીય સમ્યક્ત્વનો સર્વથા ઘાત કરે છે જ્યારે સમ્યક્ત્વ મોહનીય સમ્યક્ત્વને મલીન અને અતિચારવાળું બનાવે છે (કારણ કે દેશઘાતી છે). સ. મોહનીયના ઉદયથી જ અતિચારો આવે છે.

માટે જ મુહપત્તીના ૫૦ બોલમાં આ ત્રણેય દર્શન-મોહનીયને પરિહરવાનું (ત્યાગ કરવાનું) કહ્યું છે.
સ. મોહનીયનો ઉદય ૪ થી ૭ ગુણસ્થાનમાં, મિશ્ર ત્રીજા ગુણસ્થાને અને મિથ્યાત્વનો ઉદય પહેલા ગુણસ્થાને હોય છે.

ઘાતી કર્મોના મુખ્ય પેટા ભેદોની સંક્ષેપમાં સમજણ મેળવી લઈએ કારણ શરૂઆતના સૂત્રોમાં પેટાભેદોના નામ આવે છે.

ચાર ઘાતી કર્મો: (૧) જ્ઞાનાવરણીય (૨) દર્શનાવરણીય (૩) મોહનીય અને (૪) અંતરાય. આ ચાર કર્મો આત્માના ગુણોનો ઘાત (નાશ) કરે છે માટે "ઘાતી" કહેવાય છે.

જ્ઞાનાવરણીય: જ્ઞાન શક્તિ પાંચ પ્રકારની છે. (મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન:પર્યવ અને કેવળ) માટે તેને આવરણ કરનારું કર્મ પણ પાંચ પ્રકારનું છે. પહેલા અધ્યાયમાં પાંચ જ્ઞાન શક્તિની ચર્ચા કરી.

દર્શનાવરણીય: દર્શનાવરણીયના મુખ્ય ચાર ભેદ છે. પાંચ પ્રકારની નિદ્રા ગણતા કુલ નવ ભેદ થાય. અત્યારે આપણે ચારની વાત કરીએ.

(૧) ચક્ષુદર્શન: એટલે ચક્ષુ (નેત્ર) દ્વારા થતો સામાન્ય બોધ. તેને ચક્ષુદર્શન કહેવાય છે. ~~તેને~~ (ચક્ષુ દ્વારા થતા બોધને) આવરણ કરનાર જે કર્મ તે ચક્ષુદર્શનાવરણીય કર્મ.

(૨) અચક્ષુદર્શન: એટલે ચક્ષુ સિવાયની ચાર ઈન્દ્રિયો (સ્પર્શેન્દ્રિય, રસ (જીભ), ઘ્રાણ (નાક), શ્રવણ (શ્રોત્રેન્દ્રિય)) અને મન દ્વારા સામાન્ય ધર્મનો જે બોધ થાય તે અચક્ષુદર્શન. તેને આવરણ કરનાર (ઢાંકનાર) કર્મ તે અચક્ષુદર્શનાવરણ કર્મ કહેવાય.

(૩) અવધિદર્શન: ઈન્દ્રિયોની અપેક્ષા વિના, માત્ર રૂપી દ્રવ્યોનો, ક્ષેત્રની મર્યાદાવાળો જે (સાક્ષાત) સામાન્ય બોધ તે અવધિદર્શન. તેને આવરણ કરનારું કર્મ તે અવધિદર્શનાવરણીય કર્મ કહેવાય છે.

(૪) કેવલદર્શન: સર્વ વસ્તુઓના સામાન્ય ધર્મને જાણનારું જે દર્શન તે કેવલદર્શન; તેને આવરણ કરનારું કર્મ તે કેવલ-દર્શનાવરણીય કર્મ.

અહીં ચારે પ્રકારના દર્શનમાં દર્શન શબ્દનો "સામાન્ય બોધ" એવો અર્થ સમજવો.

નોંધ: મન:પર્યવજ્ઞાની વિશેષ ધર્મોને જ જાણતા હોવાથી મન:પર્યવ જ્ઞાન જ કહેવાય છે પરંતુ દર્શન કહેવાતું નથી.

મોહનીય: મુખ્ય બે ભેદ (૧) દર્શન મોહનીય અને (૨) ચારિત્ર મોહનીય. વિચારોમાં મૂંઝવણ ઊભી કરે તે દર્શન મોહનીય અને આચારોમાં મલિનતા લાવે તે ચારિત્ર મોહનીય.
આ બંને ભેદો અને તેના પેટા ભેદોની ચર્ચા આગળ કરી છે.

અંતરાય: આત્મામાં દાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ અને વીર્ય એમ પાંચ ગુણોની જે લબ્ધિઓ (શક્તિ) રહેલી છે તેને રોકવાનું કામ અંતરાય કર્મ કરે છે.

(૧) **દાનાન્તરાય:** દાનમાં આપવા યોગ્ય પદાર્થ હોય, સામે તેવો ગુણવાન પાત્ર પણ આવ્યું હોય અને આવા સુપાત્રને આપવાથી શું લાભ થાય છે તે જીવ જાણતો હોય છતાં અંદરથી આપવાની ઈચ્છા ન જાગે તે દાનાન્તરાય કર્મ.

(૨) **લાભાન્તરાય:** ઈષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થવી તે લાભ. તેને રોકનારું કર્મ તે લાભાન્તરાય કર્મ.

(૩) **ભોગાન્તરાય:** જે વસ્તુઓનો માત્ર એકવાર ઉપભોગ થઈ શકે તેવી વસ્તુઓના વપરાશને ભોગ કહેવાય છે. તેને રોકનાર કર્મ તે ભોગાન્તરાય કર્મ. જેમ, મીઠાઈ આદિ વસ્તુઓ મળી હોય છતાં પોતે પોતાના માટે તેનો ઉપભોગ ન કરી શકે તે ભોગાન્તરાય.

(૪) **ઉપભોગાન્તરાય:** જે વસ્તુઓનો વારંવાર ઉપભોગ થઈ શકે તે ઉપભોગ. ઘરમાં વસ્ત્ર, પાત્ર વગેરે ઘણું હોય છતાં જીવ તેનો ભોગવી ન શકે (મમ્મણ શેઠની જેમ) તે ઉપભોગાન્તરાય.

(૫) **વીર્યાન્તરાય:** વીર્ય એટલે સામર્થ્ય, શક્તિ, તાકાત. તેનો પ્રતિબંધ કરનારું જે કર્મ તે વીર્યાન્તરાય કર્મ.

આ પાંચેય અંતરાય કર્મોના ક્ષયોપશમથી (તીવ્ર કર્મ મંદ થઈને ઉદયમાં આવવાથી) જીવ વ્યવહારમાં દાન-લાભ વગેરેની પ્રવૃત્તિઓ કરી શકે છે.
જ્યારે આ પાંચે અંતરાય કર્મોનો સર્વથા ક્ષય થાય છે ત્યારે તેરમા (૧૩મા) ગુણસ્થાને આ પાંચે લબ્ધિઓ સંપૂર્ણ પણે જીવમાં પ્રગટ થાય છે, ત્યાં ક્ષાયિક ભાવના આ પાંચેય ગુણો હોય છે.

બીજા અધ્યાયમાં જીવના જુદા જુદા ભેદો, કયા જીવોને કેટલી ઇન્દ્રિયો હોય, કયા જીવોને મન હોય, તથા મૃત્યુ પછી જીવ કેવી રીતે ગતિ કરે વગેરેની ચર્ચા આવશે. ઉપરાંત જન્મના પ્રકારો, યોનિના ભેદો, જુદા જુદા શરીરો અને આયુષ્યના ભેદોની સ્પર્શ-વિચારણા કરીશું.

પહેલા સૂત્રમાં જીવના કેટલા ભાવ હોય તે બતાવે છે.

ઔપશમિક - ક્ષાયિકૌ ભાવૌ મિશ્રશ્ચ
જીવસ્ય સ્વતત્ત્વમ્ ઔદયિક - પારિણામિકૌ ચ ૨-૧

ગાથાર્થ: ઔપશમિક ક્ષાયિક અને મિશ્ર આ ત્રણ ભાવો જીવના સ્વરૂપ છે, સ્વતત્ત્વ છે અને બાકીના ઔદયિક અને પારિણામિક ભાવો જીવ, અજીવ બંનેને હોય છે.

ભાવાર્થ: જીવમાં રહેલા અનેક ધર્મોના જે કારણો છે તે કારણો પાંચ છે. (૧) ઉપશમ (૨) ક્ષય (૩) મિશ્ર (ક્ષાયોપશમિક) (૪) ઉદય અને (૫) પરિણામ.
કોઈ ગુણો ઉપશમથી પ્રગટ થાય છે તો કોઈ ક્ષયથી પ્રગટ થાય છે. કોઈ ગુણો ક્ષયોપશમથી, કોઈ ઉદયભાવે તો કોઈ પારિણામિક રહેલા છે.

(૧) ઔપશમિક ભાવ: મોહનીય કર્મના ઉપશમથી (એટલે રસોદયથી અને પ્રદેશોદયથી કર્મના ઉદય જે રોકાવાથી (દબાવવાથી)) જીવને જે ગુણ પ્રાપ્ત થાય તે ઔપશમિક ભાવ.
ઉપશમ એક પ્રકારની આત્મશુદ્ધિ છે. જેમ કચરો નીચે બેસી જવાથી પાણી સ્વચ્છ (નિર્મળ) દેખાય છે તેમ સત્તાગત કર્મનો ઉદય રોકાઈ જતા ઉપશમ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે.
[illegible] ભાવ ચાર વાર [illegible] આઠ વાર

(૨) ક્ષાયિક ભાવ: કર્મના ક્ષયથી પેદા થાય તે ક્ષાયિક ભાવ કહેવાય. ક્ષય એ આત્માની એવી એક પરમ વિશુદ્ધિ છે, જેમ સર્વથા કચરો કાઢી નાંખવાથી પાણી સ્વચ્છ બને છે તેમ કર્મનો સંબંધ છૂટી જતા ક્ષાયિક ભાવ પ્રગટ થાય છે.
ક્ષાયિક ભાવના [illegible] ચાર ઘાતી કર્મના ગુણોથી પ્રગટ થાય અને અનંતજ્ઞાન, દર્શન, [illegible], [illegible] અને [illegible] આ ચાર ગુણો [illegible] પ્રગટ થાય. એમ ક્ષાયિક ભાવના [illegible] (૯) ગુણ છે.

---

(૩) **મિશ્રભાવ:** ચાર ઘાતી કર્મોના ઉપશમ અને ક્ષય એ બેના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થતા ભાવો મિશ્રભાવ અથવા ક્ષાયોપશમિક ભાવ કહેવાય છે. જે કર્મો ઉદયમાં આવ્યા હોય તેના રસની તીવ્રતાને મંદ કરવી તે ઉપશમ અને મંદ કરેલા રસને ભોગવવું તે ક્ષય, આમ તીવ્રને મંદ કરીને ભોગવવું એટલે કે ઉપશમ અને ક્ષય બંને જેમાં હોય તે ક્ષાયોપશમિક ભાવ કહેવાય. જેમ કોદરાને પાણીથી ધોવાથી અમુક અંશે મદશક્તિ નાશ પામે છે અને અમુક અંશે રહે છે. આથી કોદરામાં શુદ્ધિ-અશુદ્ધિનું મિશ્રણ હોય છે, તેમ ક્ષાયોપશમિક ભાવથી આત્મામાં શુદ્ધિ-અશુદ્ધિનું મિશ્રણ હોય છે. રસોદય નથી હોતો પણ પ્રદેશોદય હોય છે. દા.ત. અનંતાનુબંધીના રસને ઘટાડીને મંદ કરવા તે અપ્રત્યાખ્યાની બને છે.

(૪) **ઔદયિક ભાવ:** કર્મોના ઉદયથી થતા ભાવો ઔદયિક કહેવાય છે. ઉદય એટલે કર્મના ફળનો અનુભવ, જેમ કે દેવગતિ, મનુષ્યગતિ વગેરે

(૫) **પારિણામિક ભાવ:** વસ્તુમાં (દ્રવ્યમાં) રહેલું પોતાનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ. જેમ કે સાકરમાં રહેલ મીઠાશ અને લીંબડામાં રહેલ કડવાશ. પારિણામિક ભાવ, કર્મ એમાં કારણ નથી જેમકે ભવ્યપણું, અભવ્યપણું, જીવપણું, અજીવમાં અજીવપણું તે સંસારી અથવા મુક્ત (સિદ્ધ) કોઈપણ આત્માઓને પાંચ ભાવોમાંથી કોઈ ને કોઈ ભાવ અવશ્ય હોય છે. આ પાંચ ભાવો બધા જીવોમાં હોય એવો નિયમ નથી. ઓછામાં ઓછા બે ભાવો તો હોય જ. અને વધારે વધુમાં વધુ પાંચભાવ પણ હોય છે. સિદ્ધના જીવોમાં ક્ષાયિક અને પારિણામિક ભાવો હોય છે. સંસારી જીવોમાં કોઈ ત્રણ ભાવવાળા, કોઈ ચાર ભાવવાળા તો કોઈ પાંચ ભાવવાળા હોય છે. સામાન્યથી સંસારી જીવને ઔદયિક, ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિક એમ ત્રણ ભાવો હોય છે. હવે ગાથામાં પાંચ ભાવોના ભેદો બતાવે છે.

દ્વિ-નવ-અષ્ટાદશ-એકવિંશતિ-ત્રિભેદા યથાક્રમમ્ ---- ૨-૨

ગાથાર્થ: પાંચ ભાવોના અનુક્રમે બે, નવ, અઢાર, એકવીસ અને ત્રણ ભેદો છે.

ઔપશમિક — ૨, ક્ષાયિક — ૯, ક્ષાયોપશમિક — ૧૮
ઔદયિક — ૨૧ અને પારિણામિક — ૩.
કુલ ૫૩ ભેદો છે.